

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQCHILIK IJODI TASNIFI **(O‘zbek milliy raqs san’ati)**

**Panjiev Qurbonniyo Berdievich – Xalqaro Nordik universiteti “Musiq
ta’limi” kafedasi mudiri, pedagoigka fanlari doktori (DSc), professor v.b.,
etnomusiqashunos**

Raqs - arab tilidan olingan bo‘lib, o‘yinga, raqsga tushuvchi, o‘yin va o‘yinga tushish unga mos yozilgan musiqa. Raqqosaning garmonik harakati va holatlari, plastik ifodaliligi, yuz imo-ishoralari va boshqa orqali obraz yaratishdan iborat san’at turi. San’atshunos olim L. Avdeeva o‘zining “O‘zbek milliy raqsi tarixidan” nomli kitobida “Raqs zamon va makonda mavjud san’at bo‘lib, bunda badiiy obraz inson gavdasining ritmik uyushgan tasviriy va ifodali harakatlari bilan yaratildi”, deb yozadi. To‘g‘ri, biroq, nazarimizda raqsnı birgina shunday qisqa qoida bilan tushuntirib bo‘lmaydi. Bu qoida raqsnı tashqi ko‘rinishini tasvirlaydi, xolos. Raqs faqat bir millatga xos san’at emas. Balki umuminsoniy badiiy ijodning mahsuli bo‘lib dunyoning barcha millatlariga xos san’at turidir. Inson hayotning go‘zalliklari, o‘zining bu keng olamdagi o‘rmini, o‘z tuyg‘ulari, nozik hislari, falsafiy o‘ylarini gavda harakatlari bilan ifoda etishga extiyoj sezgandagina to‘laqonli raqs san’ati yaratiladi va u yaratilgan. Inson noxush kayfiyatda raqsga tushadimi, bu uning bevosita ichki xis-tuyg‘ulariga aloqador jarayonki, u xush kayfiyatda, ko‘tarinki ruhiy holatda raqsga tushadi. Bu sirli ehtiyojni qondirish inson hayotining bir bo‘lagiga aylangan. Xalq orasida shakllangan o‘yinlarda ijrochi o‘z bilganiday erkin taqlidiy harakatlar qilsa, raqs ijrochisi ma’lum harakatlar majmuasi chegarasidan chiqmasdan, ma’lum qoidalarga tayangan holda muayyan harakatlarni ijro etib, o‘zi ijro etayotgan raqsnı falsafiy mazmunini ochib beradi. Har bir raqs inson ma’naviyatining bir qirrasini ochadi. O‘zbek milliy raqslari xalqning turmushi, tabiati, makoni, ramziy marosimlari, xalq hayotining o‘zidan tug‘ilgan va shu xalqning hayotini tasvirlab kelgan. Shuning uchun ham raqs san’ati xalqimiz hayotining madaniyat va ma’rifatining bir bo‘lagi sifatida yashab kelmoqda. O‘yin-ko‘ngil ochish, dam olish, tarbiyalash maqsadida qilinadigan erkin harakat yoki mashg‘ulot. Ritmik harakatlar va mimikalar uyg‘unligidan iborat san’at - raqs. O‘yinga tushmoq, biror raqsnı ijro etmoq. Ko‘chma parvoz vaqtida charx aylab, qilinadigan yengil yoqimli harakat. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (3-jild. “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”. Davlat ilmiy nashriyoti. 2007 yil)da o‘yinboz (biror ko‘ngil ochish mashg‘ulotiga, o‘yinga qattiq beriluvchi), o‘yinchi, o‘yinbuzuqi, o‘yin-kulgu, ko‘ngil ochish yig‘ini, bazm, xursandchilik, o‘yin-mazax, ko‘ngil ochish vositasi - ermak, o‘yinchoq, o‘yinxona - biror o‘yin va tomosha ko‘rsatiladigan joy, o‘yinchi, o‘yinga tushuvchi, yaxshi o‘yinchi, raqsga tushuvchi, raqqos yoki raqqosa deb keltirib o‘tilgan.

Raqs - san’atning shunday turidirki, bunda raqsnı garmonik tana harakati va holatlari, plastik ifodaviyligi va yuz imo-ishoralari, ritmi, temp, kompozitsiya orqali obraz yaratish uning asosiy vositasidir. Insonning mehnat jarayoni va borliqdan olgan emosional tassurotlari bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan.

Dastlab raqslar qo‘shiq va so‘zsiz pantamimik ko‘rinishlarda paydo bo‘lganligi haqida ko‘pgina qo‘lyozma va tarixiy manbalarda, shuningdek, qoyatosh bitiklarida o‘z ifodasini topgan. Keyinchalik kuy-qo‘shiqlar, sahna ko‘rinishlarda, turli marosimlarda namoyon bo‘lib, mustaqil san‘at turiga aylandi. Raqs asrlar davomida takomillashib, barqaror shakllarga ega bo‘la bordi. Raqqoslarning libosi raqs obrazlariga aniqlik bergan. Har bir xalqning raqs an‘analari, ijro uslubi, plastik tasviriy vositalari bo‘lib, ular tarixiy, ijtimoiy va geografik sharoitlari ta‘sirida tarkib topib rivojlangan. Raqs xalq bayramlari va marosimlarining tarkibiy qismidir. Ular bilan bog‘liq holda marosim o‘yinlarini paydo bo‘lishiga zamin yaratgan. Raqslar asta-sekin xalq turmushining ba‘zi jihatlarini aks ettira boshlagan. Mahalliy raqslarda ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik va hunarmandlik bilan bog‘liq mavzular o‘z aksini topgan. Raqs musiqa bilan uzviy bog‘liq musiqa mazmunini obrazlar vositasida ochib berishga moslashdi. Raqslarda ritm muhim bo‘lib u musiqada o‘z ifodasini topadi, oyoq, qo‘l, bosh va tana harakatlari umumiy ritmga bo‘ysunadi, bir-biri bilan bog‘lanadi.

Raqs san‘ati dunyo xalqlarining eng qadimiy san‘at turlaridan biri hisoblanadi. Qadimiy raqslar ibtidoiy davrda yashagan insonning mehnat jarayonida va atrofdagi hodisalardan olgan hissiy taassurotlari bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Raqs zamoniy va makoniy san‘atning shunday turiki, unda badiiy obraz inson gavdasining ritmik uyushgan, tasviriy va ifodaviy harakatlari bilan yaratiladi. Raqsda raqqosaning garmonik tana harakati va holatlari va yuz imo ishoralari, ritm, temp, orqali obraz yaratishi raqsning asosiy vositasidir. Raqs dastlab qo‘shiq va so‘z bilan bog‘liq bo‘lib, keyinchalik mustaqil san‘at turiga aylangan. Har bir xalqning o‘z raqslari bo‘lib, raqsning ijro uslubi, plastik harakatlar tasviriy vositalari bo‘lib, raqslar shu xalqning tarixiy, ijtimoiy, geografik sharoitlari ta‘sirida tarkib topgan va rivojlangan. Har bir xalqning raqsida ovchilik, chorvachilik, dehqonchilik va hunarmandchilik bilan bog‘liq mavzular, shu bilan birga shu xalqning bosqinchilarga qarshi kurashi va lirik kayfiyatlari o‘z aksini topgan.

Markaziy Osiyo, jumladan O‘zbekiston hududida bundan 40 ming yil avval yashagan insonlar toshlardan qurol yasab ov qila boshlaganlaridanoq o‘z hishyajonlarini, ehtiroslarini, iztiroblarini chiroyli harakatlarda ifodalashga harakat qilganlar. Ularning raqslari haqidagi dastlabki ma‘lumotlarni respublikamiz hududlarida joylashgan tog‘ qoyatoshlarga chizib qoldirgan yuzdan ortiq tasvirlar orqali bilishimiz mumkin. O‘zbekiston hududida jumladan, Sherobod tumanining Zarutsoy tog‘-yonbag‘rida topilgan turli tasvirlar, qoyotoshlardagi tasviriy san‘at yodgorliklari bu yerda o‘yin-raqsni juda qadimdan shakllanganligiga guvohlik beradi. Masalan, ushbu rasmlar orasida cholg‘u ushlab turgan va o‘zida raqs harakatlarini namoyish etib turgan odamning tasviri juda hayratlanarli tarzda ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha bu rasmlar bundan III-II ming yil burun, ya‘ni quldorlik jamiyatiga aloqador bo‘lgan davrda toshlarga chizilganligidan dalolat berib, o‘sha davr diniy marosimlari va xalq o‘yinlari yodgorligi sifatida muhirlanib qolgan ma‘naviy merosdir. Bu suratlar ichida raqqoslarning turli holat va harakatlarda tasvirlanganligini ko‘rish mumkin. Bundan III-II ming yil burun O‘zbekistonning janubiy xududi Surxon vohasida professional raqs san‘ati shakllana boshlaganligini anglash mumkin. Chunki, bu raqqoslarning qo‘l, oyoq, tana

harakatlaridagi keskin va aniq harakatlari elementlari bugungi o'zbek xalq raqslari harakatlari elementlariga o'xshab ketadi. Tepada qo'lida katta doyra (do'l) ko'tarib turgan kishining tasviri tasvirlangan.

Raqs san'ati O'zbekistonda mehnat marosim va e'tiqod bilan bog'liq badan o'yinlaridan "Katta o'yin", "Maqom o'yin", "Qarsak o'yin" kabi monemental raqs turkumlarigacha bo'lgan katta taraqqiyot yo'lini bosib halqimizning avlod - ajdodlari ma'naviy-madaniy hayotida muhim rol o'ynab kelgan. Hukumdorlar va bosqinchilar mehnat aholi orasida yetishib chiqqan iste'dod egalari tomonidan yaratilgan raqs san'atini o'z mafkuralari tomon burishga, undan o'z manfaatlari, ayni shu ishratlari yo'lida foydalanishga raqqos va raqqosalarni kamsitish, tahqirlash insoniy huquqlarini poymol qilishga tinmay urindilar. Ruhoniylar esa raqs san'atini shakkoklik deb e'lon qildilar. Ammo halq raqsi o'z egasi – mehnatkashlar ommasiga xizmat qilishda davom etdi, uning ilg'or an'analari avloddan avlodga, ustozdan shogirdga o'tib yashadi va bizning zamonimizgacha yetib keldi. Shahar madaniyati taraqqiy etgan sari raqs san'ati ham o'zining murakkab shakldagi elementlariga ega bo'lib, urlari, turkumlari, janrlari ko'payib, ajdodlarimizning bir umrlik yo'ldoshiga aylanib bormoqda.

Ayrim raqsalar ro'mol, piyola, qayroq tosh, qoshiq kabi buyumlar bilan ijro etilgan, ba'zan ijrochi xalq cholg'u asboblari qayroq, doyra, nog'ara va boshqalarda o'ziga o'zi jo'r bo'lgan. Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston hududida topilgan qoya tosh tasvirlari arxeologik topilmalar bu yerda raqsni juda qadimiyligidan guvohlik beradi O'zbek raqs san'atining qadimiyligi, shakl va turlarining boyligi ajdodlarimizning kun kechirish uchun shug'ullangan mashg'ulotlari asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan bog'liq holda shakllangan va rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Tarixiy manbaalarda zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" davridayoq raqs san'atining shakllangan ikki yo'nalishi xalq va professional raqsning rivoji to'g'risidagi ma'lumotlar kirilgan. Yunon-Baqtriya podsholigi davrida (mil av IV-III asrlar) turon raqs san'atining darajasi Yunoniston, Vizantiya, Hindiston va Xitoy raqsi bilan bahslashishga imkon bergan. IV-VIII asrlarda kelib O'zbekistonning Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Boysun va Toshkent kabi shaharlaridan raqs ustalari Buyuk ipak yo'llari bo'ylab Rim, Misr, g'arb o'lkalarigacha, Sharqda Xitoy, Koreya va xatto Yaponiyagacha borib o'z san'atlarini namoyish etganlar.

Musulmonlik davri (VII asr)da ham O'zbekiston sarhadlarida turli taraqqiyot bosqichlari paydo bo'lgan. Shu bois shahar va qishloqlarda o'tkazilgan to'y bayram va marakalardagi "Beshqarsak" kabi qadimgi o'yinlar ham "Katta o'yin", "Lazgi o'yin", "Kema o'yin" singari o'yinga raqsli harakatlarga ega umumnuqtai nazardan bir qolipga katta umumlashmaga va ramziy timsollarga ega. Tadqiqotimiz ob'kti bo'lgan Surxondaryo viloyatida asosan Boysun tumani hududida "Laylak", "Qoplun" va boshqa shu kabi hayvonlarga taqlid qilingan o'yinlar harakatlari keng tarqalgan. IX-XII asr uyg'onish davrida raqs san'atida ham chinakam ko'tarilish yuz bergan ko'pgina qadimgi raqsalar tiklanib "Navro'z", "Mehirjon" va "Sada" kabi bayramlarda turli xil raqsli harakatlari keng tarqalganligini ko'rishimiz mumkin.

Mustaqillik davrida raqs san'ati yanada tez suratlar bilan rivojlanmoqda 1997 yil 8 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning

“O‘zbekiston milliy raqs va xoreografiya san’atini rivojlantirish to‘g‘risida”gi farmoni va mazkur ijrosi yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 25 dekabrda 101-sonli qarori qabul qilindi. Shu asosida M.Turg‘unboeva nomidagi “O‘zbekraqs” ijodiy birlashmasi tashkil etildi. Xoreografiya bilim yurti negizida esa Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya Oliy maktabi barpo etildi. “O‘zbekraqs” ijodiy birlashma tarkibidagi ansambllar xalq raqs merosini o‘rganish, rivojlantirish borasida yangi-yangi raqslar yaratish, an’anaviy raqslarini asrab-avaylash va munosib darajada namoyish etish, yosh raqqos va raqqosalarni tarbiyalab yetishtirish bo‘yicha olib borilayotgan harakatlari ijobiy natijalar bermoqda.

O‘zbekistonda XIX asr va XX asr boshida mehnat va marosim bilan bog‘liq bo‘lgan, shuningdek, tog‘lilar orasida rasm bo‘lib kelgan qadimiy o‘yinlardan tashqari xalq – professional raqs san’ati ham mavjud bo‘lib, unda ko‘pgina xususiyatlar bilan bir-biridan keskin farq qilib turuvchi Farg‘ona, Buxoro, Xorazm uslub va maktablari qaror topadi. Har bir raqs maktablarning vujudga kelishi, shakllanishi, o‘zining muayyan bir ko‘rinish va qonuniyatga ega bo‘lishida xalq folklorining, shuningdek, baletmesterlar, o‘sha zamonning zo‘ravon mavfkurasi tomonidan tahqirlangan raqqos va raqqosalarning xizmati beqiyosdir. Raqs uslubi va maktablari bir-biriga ta’sir ko‘rsatib, bir-birlari bilan ijodiy hamkorliklar natijasida rivojlandi va ma’lum bir tartibga kelgan nazariy bilimlarga ega bo‘ldi.

O‘zbek xalqi musiqa ijodida tarixan boy milliy raqs san’atining o‘rni beqiyos va u chinakam o‘lmas merosga ega. Bizgacha yetib kelgan raqslarning tur va janrlari o‘zining rang-barang ko‘rinishlari bilan kishini hayratda qoldiradi. Shuningdek, dunyo raqs mahorat maktabida o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. O‘zbek milliy raqs san’ati o‘zining kelib chiqish tarixiga ko‘ra, ibtidoiy ajdodlarimizning tasavvur olamiga dahldor marosim o‘yinlari, dunyoning nomoddiy svilizasiyasiga benazir xissa qo‘shgan zardushtiylikning ramziy obrazlari aks ettirilgan muqaddas kitobi “Avesto”da turli raqsli harakatlarni tasvirlanganligini ko‘rish mumkin. O‘rta asrlar va undan keyingi Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari davrida tarkib topgan Buxoro, Xorazm, Farg‘ona va Surxoncha raqs uslublari o‘zining juda qadimiyligi, o‘ziga xos uslubi bilan bir-biridan ajralib turadi. XX asrga kelib, o‘zbek raqslari professional va havaskorlik ansambllari faoliyatida yanada keng rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Ayniqsa, O‘zbekiston mustabid tuzum iskanjasidan batamom ozod bo‘lib, o‘z erki va o‘z haq huquqini o‘zi hal qiladigan Mustaqillik davrida aholining sahnaviy raqslari bilan bir qatorda folklor-etnografik raqs, an’anaviy va zamonaviy estrada, sirk, teatr, balet raqslari, bolalar raqsularining keng miqyosda rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Mamlakatimizda keng nishonlanadigan Mustaqillik, Navro‘z kabi ommaviy bayramlari, Buxoro, Xiva, Termiz, Shahrisabz shaharlari hamda buyuk olimlar, allomalar, davlat arboblarning yubileylari, xalqaro va Respublika festival, tanlovlar, sport musobaqalari munosabati bilan o‘tkazilgan bayram tomoshalarida o‘ziga xos raqs maydon vujudga keldi. Tabiiyki, ushbu raqs san’atining barcha tur, janrlari, uslublari bir-biridan ajralmagan holda balki malakali raqqoslar va havaskorlar ijodida namoyon bo‘lmoqda.

Mustaqillik yillariga qadar san'atshunos olimlar o'zbek milliy raqs maktabini uchta Xorazm, Buxoro va Farg'ona uslublari¹ga ajratgan holda tasnif etib keladilar. Biroq, 1980 yillardan Surxon raqs uslubi ham yaqqol ko'zga tashlanib, o'zining gavda holatlari, qo'l va oyoq harakatlari, raqqoslarning tarkibi, jinsi, kompozitsion tuzilishi, liboslarning mahalliy aholi kiyimlariga xosligi bilan Xorazm, Buxoro va Farg'ona uslublaridan keskin farq qilishi hamda Surxondaryo-Qashqadaryo vohasida aholi, havaskor yoki professional raqqoslar ijrosida o'zgacha raqs unsurlari mavjudligi aniq ko'zga tashlanadi. 2000 yildan "Boysun bahori" ochiq folklor festivallari o'tkazilishi, qolaversa, 2009 yil 25 avgustda Surxon vohasiga tashrif buyurgan Respublikamizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov Surxon vohasining nihoyatda qadimiy tarixga ega ekanligini, insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida alohida o'rin tutganligini ta'kidlab, voha aholisining turmush tarzi, moddiy-madaniyati, urf-odatlar va xalq og'zaki ijodi an'analarning o'ziga xosligini, hamda bu hududda etnografik manbalarning juda yaxshi saqlanganligini e'tirof etib, "Surxondaryo – etnografik makon" deya yuksak baho bergan edilar. Surxondaryo-Qashqadaryo raqs maktabiga kelsak, ommaviy axborot vositalari orqali namoyish etilayotgan Surxondaryo-Qashqadaryo mahalliy uslubiga xos vohaga xos mahalliy raqslarni o'ziga xosligi borligini ko'rishimiz mumkin. Mazkur sohaga oid ilmiy tadqiqotlar kam bajarilganligini ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kunda Surxon raqs maktabi haqida to'liq asoslovchi manbalarga duch kelganimiz yo'q. To'g'ri, Surxon raqs maktabining amaliyotda Surxondaryo-Qashqadaryo mahalliy xalqlari harakatlari mavjud biroq, ularning nazariy-ilmiy va badiiy tahlili yetarli emas. Mazkur masala yosh tadqiqotchi olimlar oldiga katta vazifalarni yuklaydi. Shunday bo'lsada, Surxon raqs maktabi deb e'tirof etishga to'la asoslar yetarlidir .

Urf odat, marosim, bayram an'analarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Inson hayotida bo'lib o'tayotgan muhim voqea yoki turmushda buriyish yasaydigan katta "nuqtalar"ni nishonlash, belgilash ehtiyoji marosimlarni keltirib chiqargan bo'lsa ajab emas. Keyinchalik buni avlodlarning takrorlab turishi odatga, odatdan esa an'anaga aylanib qolishiga olib kelgan. Shu tariqa har bir millatning o'ziga xos an'analari silsilasi shakllangan. Ushbu an'analarda o'sha xalqning kelib chiqish tarixi, dunyoqarashi, madaniyati aks etib turadi. An'ana - jamoa ijodkorlarining mahsuli, shu bilan birga xalq tafakkuri bilan yaralgan turli ma'naviy qadiryatlarning jamoaviy holda saqlab qolishning ham o'ziga xos shakli hisoblanadi. Binobarin, ma'naviy qadiryatlarning avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tib yashashi an'ana yoki an'anaviylikdir. O'zbek xalqi an'analari juda qadimiy bo'lib, ularda ajdodlarimizning kurashi, mehnati hamda turli sohalarda erishgan ma'naviy va madaniy yutuqlarida o'z ifodasini topgan. Qadimdan takrorlanib, muttasil davom ettirib kelinayotgan an'alarimiz milliy qadiryatlarimizning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Farg'ona raqs maktabida esa hamon doyra usullari, puxta ishlangan qo'l harakatlari, jilvalari muhim o'rin egallab keladi. Xorazm, Buxoro raqs uslublari tarkibida to'liq holda bo'lmasada, "Mayda o'yin" va "Katta o'yin" turkum raqslari

¹ R.Karimova. O'zbek raqslari. Toshkent. 2003. 5-8 b.

yashab keladi. Xalq sahnaviy raqsi taraqqiyotida Usta Olim Komilov, Yusufjon qiziq Shakarjonov, Tamaraxonim, Mukarrama Turg'unboeva, Isaxor Oqilov, Gavhar Rahimova, Qunduz Mirkarimova, Roziya Karimova va boshqa o'nlab raqs ustalarining "Bahor", "Shodlik", "Lazgi" kabi ansambllarning xizmati katta. Bugungi kunda bir qator tajribali baletmeysterlar va bastakorlarning sa'y-harakati bilan o'nlab yakka tartibda ijro etiladigan o'yinlar, duetlar, ommaviy raqslar mamlakatimiz va jahon tomoshabinlarining bir qancha avlodini maftun etib, o'zbek raqs san'ati zahirasidan joy oldi. "Tanovar", "Munojot", "Katta o'yin", "Bahor", "Pilla", "Paxta", "Lazgi", "Dilxiroj", "Cho'pon o'yin", "Namanganning olmasi", "Andijon polkasi" va boshqalar shu jumladandir.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Ibrohimov O.A. "O'zbek xalq musiqa ijodi" (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994-y. B. 62
2. Ibrohimov O.A. "Maqpm va makon" Movaraunnahr, Toshkent 1996-yil.
3. Karamatov F.M O'zbek xalq musiqasi merosi. XX-asr. Terma, yalla, qarsak, kirish maqolasi. Toshkent G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1985. B.-2-23.
4. Panjiyev Q.B. Salimova D. Vokal musiqa pedagogikasining asosiy tamoyillari va uslublari. Metodik qo'llanma. – Toshkent. 2018y. B.86.
5. Panjiyev Q.B. O'zbek xalq qo'shiqchilik ijodiyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2022. B. 210.